

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

Sayı/ Issue 22 (Eylül/ September 2025), s. 83-100
Geliş Tarihi-Received: 11.09.2025
Kabul Tarihi-Accepted: 25.09.2025
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.5281/zenodo.17229057

17. Yüzyıla Ait Bir Tıp Metninin Söz Varlığı Açısından İncelemesi

Analysis of a 17th century Historical Text in Terms of Vocabulary

Mehtap ALPER*

Öz

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât, Osmanlı döneminde yazılmış bir tıp metnidir. Eser, Hicri 1108'de (M.1697) yazılmıştır. 17. yüzyıl, Osmanlı bilim anlayışında yeniliğin gerekli görüldüğü ve bu konuda birtakım tedbirler alınmaya çalışıldığı bir yüzyıldır. *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*'ta verilen bilgilerden eserin "hükemalar"dan alıntılar yapılarak oluşturulduğu anlaşılmaktadır. 10 yapraktan oluşan eserde genellikle 15 satır bulunmaktadır. Bu çalışma, *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*'ın tanıtımını, metnin günümüz yazısına aktarılmış biçimini ve metindeki söz varlığını içermektedir.

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât, kitapta açıklanacak devaların denenmiş olduğunun belirtilmesiyle başlar. Eserde bölüm olarak düşünülebilecek ve anlatılacak devalara geçiş yapılan kısımlarda da bu vurgu yapılmıştır. Eserin devam eden satırlarında kadim tıbbın temsilcileri olan ünlü hekimlere göre turp bitkisinin faydalarının neler olduğu aktarılmıştır. Balgam giderme ve yenilen besinleri sindirme gibi özellikleri bulunan bu bitki, kadim hekimlerin tecrübelerine göre neredeyse bütün hastalıklara deva olabileceği düşünülen şifalı bir bitkidir. 1697'de yazılmış olan *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât* adlı Türkçe tıp metninin tarihî tıp alanındaki çalışmalar ile Türkçe tıp metinleri konusundaki çalışmalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*, 17. yüzyıl, Türkçe tıp metni, söz varlığı.

Abstract

It is a medical text written during the Ottoman period. The work was written in 1108 Hijri (1697 AD). The 17th century was a century in which innovation was deemed necessary in the Ottoman understanding of science and some measures were tried to be taken in this regard. It is understood from the information in the book that the given work was created by quoting from "philosophers" (doctors). The work consists of 10 leaves and usually has 15 lines. This study includes the introduction of the *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*, the text's modern form, and the vocabulary in the text.

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât, begins by stating that the remedies to be explained in the book have been tried. This situation is also emphasised in the sections that can be considered as chapters in the book, and in the sections where the remedies to be explained are introduced. In the following lines of the work, the benefits of the radish plant according to famous physicians who are representatives of ancient medicine are conveyed. This plant, which has properties

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, e-posta: alper.mehtap@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3024-5378.

such as removing phlegm and digesting food, is a medicinal plant that is thought to be a cure for almost all diseases, according to the experiences of ancient physicians. It is thought that the Turkish medical text called *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*, written in 1697 can contribute to studies in the field of historical medicine.

Keywords: *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*, 17th century, Turkish medical text, vocabulary.

Giriş

17. yüzyıl, Avrupa bilim dünyasında tanınmış bilim insanlarının yetiştiği ve birtakım buluşların ortaya çıktığı önemli bir dönem olarak bilinmektedir. Bu dönemde, tıp alanında da birtakım yenilikler ortaya çıkmıştır (Aydın, 2006, s. 114-115). Aynı yüzyılda Avrupa ile Osmanlı arasındaki bilim ve teknik alanlarındaki fark da belirgin bir hâl almıştır. Bilim ve teknik yönünden görülen bu farklılık, devlet tarafından da kabul edilmiş ve bu alanlarda duyulan yenilikleri gerçekleştirmeye yönelik çeşitli tedbirler alınmaya başlanmıştır (Kâhya, 1987, s. 491).

Osmanlı Türk tıbbında Batı tıbbi etkileri, ilk defa 17. yüzyılda görülmeye başlar. Batı tıbbına ait bilgiler, bu yüzyılda Latince bilen hekimlerin Türkçeye yaptıkları çeviriler yoluyla aktarılmıştır. Bu kitaplar, daha çok farmakoloji ve biyokimya alanlarına aittir (Demirhan Erdemir, 1994, s. 130). Birleşik içerikli ilaçların kullanılmasıyla ilgili kuralları konu edinen “akrabadinler” bu yüzyılda Türkçeye çevrilmiş kitaplar arasındadır (Ünver, 1983, s. 24). Osmanlı dünyasında Yeni Dünya’dan gelen ve eski kitaplarda bahsedilmeyen bazı bitkiler, “yeni” olarak adlandırılrsa da bu kavram; Çin, Maçin ve Hotan gibi Asya’dan getirilen ve Osmanlı’da yeni görülen bazı bitkileri de ifade etmektedir (Arıcı & Aksoy, 2023, s. 859-860).

Şirvanlı Şemseddin-i İtâki, Sakızlı İsa, İbn Sellum el-Halebi olarak da bilinen Sâlih bin Nasrullah, Emir Çelebi, Zeynelâbidin bin Halil 17. yüzyılın önemli hekimlerindendir. 16. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında yaşayan Şemseddin-i İtâki, Osmanlı tıbbında örneği az olan anatomi kitaplarından birine sahip olmasıyla bilinir (Bayat, 2010, s. 306-311). 17. yüzyılın önemli hekimlerinden biri de Sâlih bin Nasrullâh¹’tır. Sâlih bin Nasrullâh’ın “iatrokimya” adlı akım konusunda bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bu akımın öncüsü olan isim Paracelsus’tur. Hem Batı hem de Osmanlı tıbbında görülen Tıbb-ı Cedid adı verilen yeni tıp döneminin ortaya çıkmasında Paracelsus öncülüğünde yaygınlaşan akım, etkili olmuştur (Koç Aydın, 2016, s. 110-109).

17. ve 18. yüzyıl Osmanlı tıbbında kadim tıp anlayışına tam anlamıyla bağlı olan hekimler de vardır (Arıcı ve Aksoy, 2023, s. 853). 17. yüzyılda devrinin tıp bilgilerine dayanarak telif bir eser yazmış olan Emir Çelebi, eski anlayışı yansıtan hekimlere örnek olarak verilebilir (Ünver, 1983, s. 23). Yaşadığı dönemin en önemli bilim insanlarından biri olarak kabul edilen Emir Çelebi, Latince de bilmektedir. Emir Çelebi, eserinde 14. ve 15. yüzyıl tıp kitaplarını önemli gördüğü için kullandığını belirtmiştir. Sözü edilen kitaplar arasında Orta Çağ temsil eden kitaplar da vardır. Hekimin eserini yazarken kullandığı kaynaklar, 17. yüzyılın ortalarında Batı tıbbının henüz yerleşmediğini göstermektedir (Uludağ, 2010, s. 104-105).

Bu çalışmada incelenecek *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât* adlı Türkçe tıp eseri, 17. yüzyıla ait tıp metinlerinden biridir. Osmanlı tıbbında Batı etkilerinin görülmeye başlandığı bir döneme ait olan bu eser, kadim tıp anlayışı doğrultusunda yazılan eserlerden biri olarak düşünülebilir. Çalışmada eserin niteliği hakkında bilgi verildikten sonra eserde geçen tıpla ilgili söz varlığı tasnif edilecek ve eserin günümüz yazısına aktarılmış biçimi verilecektir.

¹ Sâlih bin Nasrullâh için bk. (Bayat, 2010, s. 309-322).

1. *Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât, 10 yapraktan oluşan ve yazarı bilinmeyen kısa bir tıp metnidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan eserin koleksiyon adı "Yazma Bağışlar" dır. Yazmanın koleksiyon numarası, 05564'tür. Eserde bir sayfa dışında 15 satır bulunmaktadır. Yazmanın boyutları, 200x145-170x95 mm.'dir. Yazmanın tasnif numarası 610; bibliyografik kayıt numarası ise 350701'dir.

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât'ın 1b sayfasında "*ba'zı me'âcin ve hubûbât mecmû'ü'l-menâfi'-i bedeniyeler evdü'l-intâkü'l-basîr*" ifadesi yer almaktadır. Esere denendiği belirtilen bazı ilaçların anlatıldığı kısımla giriş yapılmıştır: "*ba'z-ı devâ-yı mu'âlecât ve mücerrebât zikir ve beyân olunur.*" (2a/1).

Eserin bu ilk kısmında, hekimlerin turp bitkisine dair bilgileri aktarılmıştır. Hekimlere göre turp bitkisi, bütün hastalıkların devasıdır. Yedi gün boyunca aç karnına turp (suyu) içen kimse, tabibe ihtiyaç duymayacaktır. Hekim Hipokrat'a göre turp, balgam giderme, yenilen besinleri sindirme gibi birtakım özelliklere sahip bir bitkidir. Eserde bahak ve temriye hastalığı, göz, kulak, diş ağrıları ile boğaz hastalıkları, basur, diş hastalıkları, boğaz şişmesi, erkek cinsel organındaki hastalıklar, insan bedenindeki kaşıntılar, kadınlarla ilgili hastalıklar, insan bedeninde bulunan solucanlar veya tatar kurdu adı verilen parazitlerin düşürülmesi, frengi hastalığı, mide (bağırsak) hastalıkları, taş düşürme, burun kanamaları, göğüs ağrısı, öksürük, nefes darlığı ve sıtma gibi hastalıkların tedavi yöntemlerine yer verilmiştir.

Eserde "elem neşrah leke" suresi göğse bağlandığında ağrının geçebileceğine ve saksagan öttüğünde besmeleyle sıtmanın tedavi edilebileceğine dair bazı inanışlara yer verilmiştir. Osmanlı dönemi tıbbını yansıtan bu metinde geçen bu inanışlar, halk hekimliğinin tarihî tıp yazmalarına yansıyan örnekleri arasında değerlendirilebilir. Gerek sözlü gelenek yoluyla aktarılmış metinlerde gerekse tarihî tıp metinlerinde geleneksel tıptaki uygulamalara yer verildiği görülmektedir (Aytaç, 2022, 57). İnanişaya dayalı uygulamaların en bilinen örneklerinden biri, Hitit edebiyatında önemli bir yer bulan ve hastalığın duayla iyileşebileceğine olan inaniş gösteren "Veba Duası"dır. (Bayat, 2010, s. 77-84). Eserde sure ve besmeleyle yapılan şifa uygulamaları metinde şöyle geçmektedir:

"*veyâhûd bir 'avratuñ gögsi ağrısı elem neşrah leke sûresin yazup gögsine bağlayalar*" (7a/5-6).

"*veyâhûd gece ile şaksagan ötdükde bi'smi'llâh ısıtmayı bağladum*" (10b/10-11).

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât'ta herhangi bir bölüm adı bulunmamaktadır. Eserde hastalık veya hastalıklar verildikten sonra genellikle "*mücerrebât beyânındadır*" ifadeleriyle yeni bir bölüme geçiş yapılmıştır. Bu ifadeler, eserde verilen tedavi yöntemlerinin denenmiş olduğuna işaret etmektedir: "*göz ağrısı için olan mücerrebât beyânındadır.*" 3a/9. Eserde devaları verilen hastalıklar için ele alınan tedavi yöntemleri birden fazla olduğunda diğer yöntemler, "veyâhûd" ifadesiyle açıklanmıştır.

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât, kısa bir metin olmasına karşın pek çok hastalığın tedavisine yer verilmiştir. Eserin en önemli özelliklerinden biri, yazıldığı tarihin bilinmesidir. Yazmanın sonundaki 11a sayfasında verilen tarih bilgisinden eserin Hicri 1108 'de anlaşılmaktadır. Miladi 1697'e karşılık gelen bu tarihin eserin istinsah tarihi olduğu düşünülebilir.

Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât, halkın kolayca anlayabileceği bir üslupla kaleme alınmıştır. Eserde Eski Türkçe, tarihî ve günümüz Türk Lehçeleri kullanılan az sayıda

arkaik unsur bulunur. Bu arkaik unsurlardan ilki “kaçan”² kelimesidir. Eski Türkçe döneminden itibaren görülen “kaçan” ve türevlerinin dilde 19. yüzyıla kadar edebî dilde kullanıldığı bilinmektedir (Üşenmez, 2014, s. 356). Eski Türkçeden beri kızmak, öfkelenmek anlamlarında kullanılan “kaşı-” fiili (Üşenmez, 2014, s. 346) fiilinin metindeki “kaş-” biçimi de arkaik bir kelime olarak düşünülebilir. “Kaş-”, metinde *vur-* anlamıyla şöyle kullanılmıştır: “*kazugı gine yerine kaşalar*” (9a/15). Kelime Kıpçak Türkçesinde *vurmak*, *kayıpı çalmak* (Üşenmez, 2014, s. 346) anlamlarında kullanılmıştır. Metinde “batuk nefes” (10a/9) ifadesinde geçen “batuk” kelimesi, Azerbaycan Türkçesinde *boğuk*, *kaybolmuş* (ses) anlamında “batıg” biçimiyle kullanılır (Altaylı, 1994, s. 104). Metinde geçen “şavul-” fiili de arkaik unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Eski Türkçeden itibaren görülen “savul-” fiili (Gülensoy, 2007, s. 743) Tarama Sözlüğü’nde, “savul-/savıl-” biçimleriyle savuşturulmak, *uzaklaşmak*, *bir tarafa çekilmek* gibi anlamlarda geçer (TS-V, 2009, s. 3345-3346). Bu fiilin metindeki anlamları *uzaklaşmak*, *kaybolmak* olarak verilebilir. Bu fiil metinde şöyle geçer: “...iki çölmek şuyı 11. şavulınca kaynadup...” (*Risâle-i Devâ’ ve Mu‘âlecât*, 10a/10-11).

Risâle-i Devâ’ ve Mu‘âlecât’ta geçen birkaç bitkinin anlamı, taranılan kaynaklarda bulunamamıştır. Anlamı kesin olmayan bu birkaç kelimeyi belirtmek için soru işareti (?) kullanılmıştır. Metinde tespit edilen bitki ve hastalık adları alfabetik sıralamayla verilmiştir.

2. *Risâle-i Devâ’ ve Mu‘âlecât*’taki söz varlığı

2. 1. Bitki adları

acı bādem: (T+Far.) Badem ağacı (Rosaceae) 5a/6.

āfyūn: < Ar. Haşhaş (Papaveraceae) 10a/5.

alma: Elma (Malus sylvestris) 9a/6.

anīson: <Ar. Anason (Pimpinella anisum) 8b/4.

arpa: Arpa (Hordeum vulgare) 2b/4.

avya: Ayva (Cydonia oblonga) 4b/14.

bādem: <Far. Badem (Amygdalus communis) 8b/4.

bakla: <Ar. Bakla (Vicia faba) 4b/9.

bār-i ḥamdī: Bir bitki? 4b/10.

barşa: <Gr. Barsama otu? 4b/11.

beḥmen-i ebyāz³: <Ar. Ak behmen (Centaurea behen) 4b/7.

benefşe: <Far. Menekşe (Violaceae) 10b/12.

beyāz şoğan: (Ar+T) Adasoğanı (Urginea maritima) 6a/1.

biber: <Gr. Biber (Piper). 6a/14.

bögürtlen: Böğürtlen (Rubus). 8a/4.

ceviz: <Ar. Ceviz (Juglans regia) 10a/7.

ceviz-i bevva: <Ar. Küçük hindistan cevizi (Myristica fragrans) 4b/6.

² Kelimenin Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki anlamları için bk. (Kantar, 2018, s. 392).

³ Bitkinin başka anlamları için bk. (Aytaç, 2019, s. 311).

- çınār:** <Far. Çınar (*Platanus orientalis*) 6a/11.
- çörek otı:** Karaca otu (*Nigella sativa*) 8b/ 4.
- diş otı:** Hıltan, kılır, ban otu (*Ammi visnaga*) 4a/14.
- ebe gümece:** Ebegümece (*Malva sylvestris*, *Malvaceae*) 7a/2.
- egir:** Kasıkotu, azakeğeri (*Acorus calamus*) 9b/7.
- encīr:** <Far. İncir (*Ficus carica*) 10a/14.
- erük:** Erik, icas. (*Prunus domestica*)
- esrār:** <Ar. Esrar otu, kenevir, kedene (*Cannabis sativa*); emberbaris, kadın tuzluğu. 7b/1.
- fıstık:** <Ar. Fıstık (*Pistacia vera*; yer fıstığı (*Arachis hypogaea*) 9b/6.
- firenk biberi:** Su biberi, fülfulü'l-mā⁴ (*Piper*) 9b/10.
- fulful:** <Ar. Biber; karabiber (*Piper nigrum*)
- gelincik:** Gelincik çiçeği, şakayikü'n-numan (*Papaveraceae*) 3b/1.
- gül:** <Far. Gül. (*Rosaceae*) 4a/1.
- günlük⁵:** Günlük ağacı (*Liquidambar orientalis*) 5b/1.
- hardal:** <Ar. Turpgillerden, sarı çiçekli bir bitki (*Brassica nigra*) 2b/12.
- havuç:** <Far. Havuç (*Daucus carota*) 8a/5.
- hunnāb:** <Ar. Hünnap, çiğde (*Zizyphus jujuba*⁶)10a/13.
- iki kardaş kani:** Bir çeşit reçine, demü'l-ahaveyn (*Calamus draco*) 7b/8.
- kabīli:** Helile otu türlerinden biri (*Terminalia*) 3a/15.
- kara diken⁷:** Böğürtlen (*Rubus*); cehri, ala cehri (*Rhamnaceae*) 6a/9.
- kaşnī:** Yaban marulu (*Cichorium endiva*); kadiağacı (kaşnı)⁸ 2b/7.
- kāt-ı hindī⁹:** Kan dindirici özelliği olan bir bitki; Kad Hindi (*Acacia catechu*) 4b/6.
- keçi boynuzu:** Harnup (*Ceratonia siliqua*) 10a/13.
- kereviz:** <Far. Kereviz (*Apium graveolens*) 8a/5.
- keşūr:** <Far. Havuç (*Daucus carota*) 7a/9.
- kişniş:** <Far. Kişniş, aş otu (*Coriandrum sativum*) 4b/15.
- kozak:** Kozalak. 6a/9.
- lāden¹⁰:** <Far. Laden otu (*Cistus creticus*)
- mārūl:** <Gr. Marul (*Lactuca sativa*) 9a/11.

⁴ (Paçacıoğlu, 2014, s. 131).

⁵ Buhur, kündür (Şemseddin Sami, 2010, s. 402); Bu bitkinin ak günlük ve kara günlük olmak üzere iki türü vardır (Önler, 2019, s. 72).

⁶ *Zizyphus jujuba* (Tuzlacı, 2006, s. 78).

⁷ İçel'de *Rhamnus petiolaris*; Antalya'da *Rhamnus pyrellus* türleri vardır (Tuzlacı, 2006, s. 91).

⁸ (Çetin, 2020, s.176).

⁹ "İnde'l-etbbā kāt hindi diye maruftur..." (Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi,1999, s.371).

¹⁰ Reçinesi hekimlikte kullanılan bir bitki bk. (Dağlı, 2014, s. 469); Bilecik'te *Cistus salvifolius* (Tuzlacı, 2006, s. 121).

- maştakî şakızı:** bk. mastakî. 6a/15.
- maştakî:**¹¹ <Gr. Sakız ağacından çıkarılan bir reçine (Pistacia lentiscus) 8a/6.
- māzū:** <Far. Mazı ağacı (Thuja orientalis) 5b/4.
- mercümek:** <Far. Mercimek (Lens culinaris) 4a/1.
- mersîn:** <Gr. Mersin bitkisi (Myrtus communis) 9b/11.
- meyân:** <Far. Tatlı kök, bıyam. (Glycyrrhiza glabra) 10a/15.
- nār:** <Far. Nar (Punica granatum) 7a/13.
- noḥūd:** <Far. Baklagillerden bir bitki (Cicer anatolicum; Cicer arietinum) 2b/8.
- ‘akırkarhā:** <Ar. Pire otu, nezle otu (Anacyclus pyrethrum) 6a/12-13.
- ‘ūd ağacı:** <Ar. Ud, Hint öd ağacı; öd ağacı. (Aloexylon agallochum; Aquilaria Agallocha). 8a/14.
- ‘ūd-ı ḥāme**¹²: <Ar. Ham öd ağacı? 8a/6.
- penbe:** <Far. Pamuk. 5b/12.
- ruzz:** <Ar. Pirinç. 9b/8.
- şarımşak:** Zambakgillerden bir bitki (Allium Sativum) 3a/5.
- selvi:** <Far. Servi. Kışın yaprakları dökülmeyen bir ağaç türü (Cupressus Sempervirens) 6a/9.
- semüz ḥatun:** Bir bitki türü. 6b/2.
- sināmekî:** <Ar. Sinameki (Cassia acutifolia) 8b/ 4.
- siñirlü yaprağı:** Sinir otu, bağa yaprağı (Plantago major) 7b/4.
- siñirlüce yaprağı:** bk. siñirlü yaprağı 6a/14.
- siyāh erük:** Kara erik (Rosaceae) 9b/14.
- söğüd:** Söğüt ağacı (Salix). 3a/1.
- şuşām:** <Ar. Susam (Sesamum indicum) 5a/7.
- tārçîn:** <Far. Tarçın, defnegillerden bir ağaç¹³ (Cimamomum) 3b/10.
- turb:** <Far. Turp (Raphanus sativus) 2a/5.
- torak:** Dere otu (Anethum graveolens) 8a/5.
- tūt ağacı:** <Far. Dut (Morus) 5b/6.
- yāsemin:** <Far. Yasemin (Jasminum officinale) 5a/12.
- zamk-ı ‘arabî:** <Ar. Arap zamk (Gummi arabicum) 8b/14-15.
- zencebîl:** <Ar. Zencefil (Zingiber officinale). 9b/8, 10a/5.
- zerdeçüb:** <Far. Hint safranı, zerdeçal (Curcuma longa) 4b/11.
- zeyd:** bk. zeyt. 5a/11.

¹¹Kıbrıs adasında yetişen beyaz ve güzel kokulu bir ağacın zamk (Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi, 1978, s. 322).

¹² Benzer bir kullanım için bk. “‘ūd-ı ḥām”(Önler, 1999, s. 301).

¹³ (Alkayış, 2007, s. 566).

zeyt: <Ar. Zeytin (Olea europaea L., Oleaceae). 4a/8.

zünā: Züfa otu, çördük otu ? (Hyssopus officinalis L.) 10a/9.

2.2. Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Söz Varlığı

2.2.1. Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Adlar

ağız kokuşu: Ağız kokusu. 8a/8-9.

ağızdan gelen şü: Ağızdaki tükürük bezlerinin salgıladığı sıvı. 8b/1.

ağrı: Ağrı. 3a/9.

aklık (ğ): Göze inen ak, katarakt. 4a/1.

balgam: <Ar. İnsan bünyesini oluşturan dört ana maddeden biri¹⁴. 10a/4.

baş: Yara 9a/2.

batuk nefes: Boğuk, kaybolmuş (ses). 10a/9.

bevāşıl: bk. bevāşir. 8a/11.

bevāşir: <Ar. Basur, hemoroit. 4a/12.

dārū: <Far. İlaç. 5b/7.

devā: <Ar. İlaç. 2a/1.

eczā: <Ar. İlaç yapımında kullanılan maddeler. 10a/15.

fetīl: <Ar. Genellikle makattan kullanılan bir ilaç türü, şaf. 5a/12-13.

firenk zaḥmeti: (Far+ Ar.) Frengi hastalığı. 7b/3.

gece görmez kör: Tavukkarası, gece körlüğü hastalığı olan insan. 4a/3.

gicik: Kaşıntı, uyuz hastalığı ¹⁵ 6b/5.

göğüs ağrısı: Göğüs ağrısı. 2a/11.

(göz) bulanığı: Göz bulanıklığı, bulanık görme. 3a/14.

ḥacāmat: <Ar. Bedenin bir tarafını yarıp üzerine boynuz koyarak kan çekmek. 11a/3.

ḥamīle: <Ar. Gebe olma, gebelik. 7a/1.

ḥazm: <Ar. Sindirme, midede hazm etme. 8a/10.

ısıtma: Sıtma. 10b/5.

iç ağrısı: İç organlarda görülen ağrı; dizanteri; karın ağrısı. 10b/9.

iç kanı: İç kanı, iç kanama. 8b/8.

iç: Mide, bağırsak vb. iç organlar. 9a/10-11.

irin: İrin, yara, akıntı. 5b/2.

ishāl: <Ar. İshal. 8b/7.

¹⁴bk. (Çetin, 2020, s. 44).

¹⁵(Bahşayış Lügati, 2017, s. 143).

karaluk(ğ): Karanlık; tavuk karası, gece görememe. 3b/13.

kulak ağrısı: Kulak ağrısı. 5a/4.

kulunç: <Ar. Şiddetli omuz veya sırt ağrısı. 10b/9.

kurd: Bağırsak paraziti. 5b/3.

ma' cūn: <Ar. Bir grup ilacın adı. 8b/ 5.

māye: <Ar. İçinden kan gitme. 9a/5.

maẓmaẓa: <Ar. Ağız çalkalama. 6a/13.

melhem: <bk. merhem. 3a/7.

merhem: <Ar. Deriye sürülen ilaç. 5b/1.

mu' ālecāt: <Ar. İlaçlar, ilaçla tedaviler. 2a/1.

'ilāc: <Ar. İlaç. 2a/14.

'illet: <Ar. Hastalık. 2a/1.

ölmiş oğlan: Ana rahminde vakitsiz ölen çocuk. 7a/9.

perde: <Far. Göz perdesi, göze inen leke, katarakt¹⁶. krş. aklık. 3b/6.

perhiz: <Far. Diyet. 10a/4.

renc: <Far. Ağrı, hastalık. 2a/12.

şagır: Sağır. 6a/1.

şarılık (ğ): Sarılık hastalığı.10b/14.

şu yolu: İdrar yolu. 8b/2.

şifā: <Ar. Hastalıktan kurtulma, sağalma. 10a/12.

şiş: Şiş, ur. 10b/12.

tatar kurdı: Sinir gerilmesi. 7b/1.

temregi: bk. temregü 2a/13, 2a/14.

temregü: Temriye hastalığı ¹⁷.3a/2.

tlā: <Ar. Sürülerek kullanılan ilaç, merhem.10b/13.

veremli: (Ar+T) Vereme tutulmuş; vücudunda şiş, cıiban veya ur¹⁸ oluşmuş kimse 9b/13.

yaķu: Yakı. 7b/2.

yara: Yara. 7b/7.

yaşaran göz: Sulanan, yaşaran göz¹⁹. 3b/11.

yel: Mide ve bağırsaklardaki gaz; romatizma ağrısı. 8b/2.

zahmet: <Ar. Ağrı, acı. 7b/3.

¹⁶ (Bayat, 1992, s. 50-51).

¹⁷ (Bahşayış Lügati, 2017, s. 132).

¹⁸ (Doğan, 2015, s. 912).

¹⁹ Göz sulanması bk. (Bayat, 1992, s. 55).

2.2.2. Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Fiiller

ak düş-(1): (Saç ve sakal) ağarmaya başlamak. 4a/10.

ak düş-(2): (Göze) ak düşmek, katarakt inmek. 3a/12.

āvāzi aç-: (Far+ T) Sesi açılmak. 9b/12-13.

çek-: Çekmek, ilaç sürmek. 3b/14.

dürt-: Merhem, ilaç vb. şeyleri sürmek. 6b/3.

gözde kan ol-: Gözü kanlanmak. 3b/6.

halāş ol- (Ar.+T.): Kurtulmak, atlatmak, iyileşmek. 10a/3.

içinden kan git-: İç organların herhangi birinden kan akmak. 9a/4-5.

kanat-: Kanamasına yol açmak. 2b/9.

kanı dur-: Kanı dinmek, kanaması kesilmek. 9a/15.

kaş ve kirpik dökil²⁰: Dāü'-ş-şaleb²¹ hastalağına yakalanmak. 7b/10.

kulağ sağır ol-: Kulağı işitmez olmak. 6a/1.

oğlan düşür-: Düşük yapmak. 7a/3.

siñdür-: Sindirmek, hazmetmek. 2a/9.

şifā bul-: İyi olmak. 10a/8.

şiş-: Şişmek, kabarmak. 6a/8.

taşur-: bk. tamzur-. 5a/4, 5a/7, 5a/9, 5a/10.

taşur-: Damlatmak. 6a/6.

tlā it (d)-: İlaç, merhem sürmek. 10b/13.

toğurma: Doğurmak işi. 7a/7.

ur-: Vurmak, sürmek. 2b/2.

3. Hayvanlar ve Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı

ayu: Ayı. 4a/13.

bağa: Kaplumbağa. 3a/15.

çamüz: <Ar. Manda, su sığırı. 5b/12.

deniz köpüğü: Deniz köpüğü, zebedü'l-bahr, sünger. 3b/14.

deve kuşu: Uzun bacaklarıyla hızlı koşabilme özelliğine sahip bir kuş. 3b/14-15.

deve: Deve. 2b/15.

fıl: <Ar. Fil. 6b/14.

gögercin: Güvercin. 4a/4.

hanazır: <Ar. Domuz. 4a/7.

hurūs: <Far. Horoz. 4a/2.

²⁰ Kirpik dökülmesi: Ulcerative ble-pharitis (Bayat ve Okumuş, 2004, s. 446).

²¹ "Dāü'-ş-şalebeddür ki saç sakal kaş kirpik dökülmesindedür" bk. (Önler, 1990, s. 168).

- kara karga:** Karga. 2a/12.
- keçi:** Keçi. 9a/10.
- kelb:** <Ar. Köpek. 10b/15.
- kırlanguç:** Kırlangıç. 3a/10.
- kırmızı uzunca böcek:** Metinde uçabilen ve kesildiğinde sarı su çıkan bir böcek. 3a/2.
- kısrağ:** Dişi at. 7a/10.
- kirpi:** Kirpi. 3b/5.
- kurd:** Bağırsak paraziti. 5b/3.
- ‘akreb:** <Ar. Zehirli bir hayvan. 7a/4.
- öd:** Safra. 3a/15.
- örümcek:** Örümcek. 8b/10.
- örümcek avı:** Örümcek ağı. 8b/11.
- şaksağan:** Saksağan kuşu. 10b/10.
- şıçan:** Fareden iri memeli bir hayvan. 2b/1.
- şoğulcan:** Solucan, tenya. 7a/11.
- şāhin:** <Far. Şahin kuşu. 5a/13.
- ters:** Hayvan dışkısı. 2b/9.
- tilki:** Tilki. 5b/9.
- yarasa:** Yarasa. 3a/12.
- yeşil kurbağa:** Yeşil renkli kurbağa. 3b/8-9.
- 2. 4.Yiyecek ve İçecek Adlarıyla İlgili Söz Varlığı**
- ayran:** Ayran. 9a/3.
- bal:** Bal. 2a/10.
- etmek (g):** Ekmek. 2b/11.
- iç sâde yağı:** (T+Far+T) Katıksız iç yağı. 6b/8.
- kız südi**²²: Kız çocuğu emziren annenin sütü; leben-i ‘azrā²³ 4a/6.
- nebât şekeri:** <Far. Nöbet şekeri. 3b/15.
- nişeste:** <Far. Nişasta. 9b/12.
- ‘avrat südi** (Ar+T): Kadın sütü, anne sütü. 7a/10.
- şâde yağ** (Far+T): Tere yağı. 6b/6.
- sirke:** <Far. Sirke. 2b/5.

²² “Göze kız emer Öavraturun südin damzuralar”, “kız emziürür Öavraturun südiyle bileği üzerine ...” (Bayat & Okumuş, 2004, s. 213- 219).

²³ “kız südünün başka bir anlamı için bk. (Dinçer Bahadır, 2016, s. 47).

sükker: <Ar. Şeker. 10b/12.

sükker-i nebât: <Ar. Nöbet şekeri. 4a/9-10.

şeker: <Far. Şeker. 11a/1.

şerbet: <Ar. Bal veya bitkilerin karıştırılmasıyla yapılan bir içecek türü. 11a/3.

ta‘ām: <Ar. Yemek, yiyecek. 8a/10.

yumurta: Yumurta. 5b/13.

yürek yağı: Yürek yağı. 4b/15.

2. 5. Mineraller ve Maddelerle İlgili Söz Varlığı

aķ sülūmen: (T+Ar.) Kimyasal bir madde, sülüğen. 6b/6.

cīve: <Far. Cıva. 6b/10.

çıra: <Far. Çerāğ. Çam vb. ağaçların yağlı ve yanmaya elverişli kısmı. 6a/9.

degirmen tozu: Değirmende öğütülen ürünlerden çıkan toz. 8b/11.

demür boķı: Cüruf. 4b/4.

enderân: Bir tuz türü, milh-i enderâni. 4b/7.

firūze: <Far. Mavi renkli değerli bir mineral, firuze. 3b/7.

göz taşı: Zâc-ı Kıbrıs; bakır sülfat. 4a/14.

ķalem-i cengār: (Ar+Far.) Bir göz taşı türü. 2b/5.

kireç: Kalsiyum oksit. 9a/7.

kiremit: <Gr. Kiremit. 5a/4.

kömür: Kömür. 6a/3.

kükürd: <Far. Sarı renkli maden; kükürt çiçeği.

mūmiyā: <Far. Mumya; bir tür ilaç. 5a/11.

örümcek avı: Örümcek ağı. 8b/11.

rāstık taşı: (Far+T.) Rastık taşı. 6b/6.

şābūn: <Ar. Sabun. 3a/7.

şāde yağ: Tere yağı. 6b/6.

şaman²⁴: Tahıl türlerinin taneleri alındıktan sonra kalan sapları. 3b/3.

şāb: <Ar. Şap. 7b/8.

şāb-ı yemenī: <Ar. Bakır sülfat, zac. 7b/8.

şeker: <Far. Şeker. 11a/1.

tuz: Tuz. 3a/5.

zāc²⁵: <Ar. Demir sülfat. 6b/7.

zamķ-ı ‘arabi: <Ar. Arap zamķı. (Gummi arabicum). 8b/14-15.

²⁴ Başka bir anlamı için bk. (Efe, 2018, s. 91).

²⁵ “Hindistan’dan gelen bir ağaçtır...” (Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, 1999, s. 776).

zift: <Ar. Zift. 3b/11.

Metin

2a

1. **ba' z-ı devā-yı mu' ālecāt ve mücerrebāt zikir 2. ve beyān olunur** 3. devā-yı külli-i ' illet budur 4. hükemālar şöyle dimişlerdür ki bir kerre yedi gün muttasıl 5. günde üç dirhem turb şuyın aç karnına içeler 6. 'ömrinde ol kimesne tabibe ihtiyāc olmaya ve cimā'a 7. gāyet kavīdür diger bukrāt hekim eydür bir kimesne 8. turbı aç karnına yese balgāmı gidere ve her yedügi ta' āmı 9. siñdürüp āvāzın açā ve uyuduğı vaqt yese ve yutsa 10. ağız kokuşını gidere ve turbı bal ile bişürüp yese 11. göğsin ağrısın giderüp şifā bula 12. devā-yı baħaħ kara kargā kanın baħaħ dedikleri rence 13. surseler bi- ' avni' llāh şifā bula devā-yı ihrāc-ı temregi 14. eger bir yerde temregi kılup ihrācına ' ilāc olmasa 15. avyayı iki pāre idüp yara üzerine uralar bi-avni' llāh

2b

1. ħalāş ola diger bir kimse bir şıcanı dutup ve iki 2. yarup yaraya urursa temregi çıkara hazā devā-yı 3. temregi menkūl ' ibn-i taybār²⁶ rahmetu' llāhı ' aleyhi 4. enciri arpa şuyıyla karışdurup temregüye surseler 5. bi- ' avni' llāh gidere **veyāħūd** kalem-i cengāri sirke ile 6. saħk idüp temregüye uralar bi- ' avni' llāh şifā bula **veyāħūd** 7. kaşniyi sirke ile karışdurup temregüye uralar şifā 8. bula **veyāħūd** kara noħud şuyını içeler şifā bula **veyāħūd** 9. üzerini kazıyup kanadup ve göğercin tersin 10. bir iki def' a süreler şifā bula **veyāħūd** tāze pişmiş 11. etmegi tuzlı şuyula karışdurup yoğurup temregüye 12. uralar şifā bula **veyāħūd** ħardalı döğüp sirke ile 13. karışdurup temregüye uralar şifā bula **veyāħūd** gelincik 14. çiğegin yaş toz kabilā döğüp temregüye uralar şifā 15. bula **veyāħūd** deve kanın temregüye uralar şifā bula

3a

1. **veyāħūd** söğüd ağacı kökin döğüp sirke ile karışdurup 2. temregüye uralar şifā bula **veyāħūd** kırmuzu uzunca böcek 3. vardır ki uçar ol-böcegi dutup baş kať idüp 4. bir şarı şu çıkar ol-şuyı temregüye süreler derhāl 5. gidere **veyāħūd** kızıl kiremīt unı ve tuz ve şarımşak 6. ve beze sarup sirke ile bunları bir yere cem' idüp ve melhem 7. gibi idüp temregüye şābūn ile uyup bir kaç kerre süreler 8. şifā bula 9. **göz ağrısı-çun olan mücerrebāt beyānındadır** 10. kırlanguçun beynisin alup bal ile göze çekseler aqlığın 11. gidere **veyāħūd** kırlanguçun tersin göze çekseler 12. aħ düşmişin giderür veyāħūd yarasanuñ dimāğın 13. yakup ve bal katup göze çekeler ağın gidere **veyāħūd** 14. acı bādem yağıñ göze çekseler bulanıñ gidere **veyāħūd** 15. kabili bağanuñ ödine tütün görmedük bal katup

3b

1. çekeler aqlığı gidere **veyāħūd** gelincigin çiğegin döğüp 2. şuyın göze çekseler aqlığı giderür ħuşūşā oğlancıklarūñ 3. **veyāħūd** elli dirhem şamanı şuyıla kaynadup kuvveti 4. ol-şuya çıkdukdā ol-şudan göze damladalar kanın 5. gidere **veyāħūd** kirpi ödin göze çekseler aqlığı gözde 6. olan perdeyi gidere **veyāħūd** bir gözde kan olsa iki 7. talağlarına yapışdura def' ola **veyāħūd** firūzeyi 8. döğüp sürme gibi göze çekseler gidere **veyāħūd** yeşil 9. kurbāganuñ kanın alup göze çekseler artuħ kıl 10. bitürmeye **veyāħūd** tārçin döğüp çekseler yaşar- 11. masın gidere **veyāħūd** yaşaran göze zifti yandurup 12. ve gözini anuñ tütünine tuta def' ola **veyāħūd** şeker 13. göze çekseler karaluğı gidere **veyāħūd** zeyt yağıñ 14. göze çekseler karaluğı gidere **veyāħūd** deniz köpügi deve 15. kuşu yumurtası nebāt şekeri berāber idüp göze

4a

1. uralar aqlığı giderür **veyāħūd** mercümegi bişürüp ve gül şuyıyla 2. karışdurup üzerine ura şifā bula **veyāħūd** ħorūsuñ 3. kanını gece görmez köre çekseler görür ola **veyāħūd** göğercin kanın kurudup göze sürme gibi çekseler gözde 5. kılı ve perdeyi giderür **veyāħūd** kaçan bir göz ağrısı biraz 6. āfyūnı kız südiyle ezüp başına ve şaħaqlarına ve gözün 7. çevrelerine süreler **veyāħūd** ħanazirūñ zekerini kırk gün 8. güneşde kurudup ve andan-şoñra zeyt ile muħkem ħavānda

²⁶Müstensihten kaynaklanan bir yanlış olduğu veya yöresel bir söyleyişten kaynaklandığı düşünülebilir.

şahk 9. idüp ve ince dülbendden geçürüp ve ol mıkdarı sükker-i 10. nebât dahı döğüp hılt idüp ve ak düşmüş göze birkaç def'a çekeler şifâ bula 12. **bevâsîr için olan mücerrebât bunlardır** 13. bir kimse ayunun ödin bala katup yese bî-avni'llâh giderür 14. **veyâhüd** göz taşı ve diş otı götürüp yongalayup 15. ve tandıra girüp ve başını ziyâde örtüp ağzın açık

4b

1. dutmasın ve altına tütsi viresin ammâ diş otı köki 2. gerekdür **veyâhüd** söyünmedük kireci bir yeñi çanak içinde 3. şöyündürüp bir mıkdar durıldıktan şöra öldürülen şuyı 4. kadar içe ammâ aç karnına içe **veyâhüd** demür bokın 5. döğüp ve şuyı karışdurup bir kere içe **veyâhüd** bu devâyı 6. ide def'a-be-def'a sinanmışdur kât-ı hindî cevz-i bevâ (dirhem 20) 7. enderân (dirhem 20) behmen-i ebyâz (dirhem 30) 'asel (dirhem 100) ve bu eczaları döğüp 8. hılt idüp bal kıvâmı geldükde karışdurup yatacak vaktında 9. ve şabâh vaktında bakladan ziyâde isti'mâl oluna dört 10. beş def'ada bî-iznillâh hâlâş ola **veyâhüd** bâr-i hâmdî²⁷ (dirhem 20) 11. zerdecüb (dirhem 20) topalak (dirhem 20) barşa tohumı (dirhem 10) egir (dirhem 20) ve bunları muhkem döğüp 12. çiğ bal ile ma'cün idüp kırk gün yiye şifâ bula 13. **veyâhüd** bir ak şoganı bişüreler bir dirhem fulful ve bir dirhem 14. besbâse ayvayı döğüp bir mıkdar zeyt yağıyla yedi 15. dirhem kişniş ve bir mıkdar yürek yağı bu cümleyi melhem idüp

5a

1. isti'mâl ideler **veyâhüd** siñirlü yaprağın tohumun vâfir 2. cem' idüp ve keyfiyât mıkdarı bal ile ma'cün idüp 3. aḥşam ve şabâh üçer barmağ yiye tecrîbe olunmışdur 4. **kulağ ağrısı-çun olan mücerrebât bunlardır** 5. kiremit yağın kulağa tamsurasın ağrısın gidere 6. **veyâhüd** acı bâdem yağın kulağa tamsurasın hoş 7. ola **veyâhüd** şüşâm yağın kulağa tamsurasın 8. hoş ola **veyâhüd** âdem kılın yandurup gül yağına karışdurup 9. kulağa tamsurasın hoş ola **veyâhüd** lâdeni gül yağıyla kulağa tamsurasın hoş ola **veyâhüd** 11. mûmiyâyı bir habbe zeyd yağıyla karışdurup ezüp kulağa 12. tamladasın hoş ola **veyâhüd** yâsemin yağın fetil 13. idüp kulağa koyalar hoş ola **veyâhüd** şahin 14. ödin tûrb şuyıyla ezüp kulağa tamladasın 15. hoş ola **veyâhüd** gelincik çiçegin şuyın alup

5b

1. günlük katup merhem gibi eyleyüp ursalar içinden 2. yaş ve iriñ gelen kulağa fâ'idedür **veyâhüd** sirkeyi ısıcak 3. idüp kulağa tamladasın içindeki kurdı kırar **veyâhüd** 4. yâsemin yağıyla mâzüyü döğüp ve karışdurup kulağa 5. kosalar kurdın kırar **veyâhüd** tût ağacının ol senede 6. biten dalını yakup külini âteş görmedük bal ile yedüreler 7. **veyâhüd** kulağı gürlese dârüyü katup birbir içine 8. koyup birkaç def'a kulağa koya hâlâş ola **veyâhüd** 9. kaçan kulağa iner şey' başdan inüp iriñ ve kan akşa 10. penbeden bir fetil idüp ve acı bâdem yağına bulayup 11. kulağ içine şokalar **veyâhüd** tilki zekerini kulağa 12. şokalar def' ola **veyâhüd** çamuz ödünü gül yağıyla 13. penbe ile kulağa tamsurular def' ola **veyâhüd** bir yumurta 14. bişirüp ve ağını gül şuyıyla yoğurup bir bez içine katup 15. ve şokup şuyı birer ikişer kulağa tamladasın def' ola

6a

1. **veyâhüd** kulağ sağır olsa bir beyâz şoganı iki pâre 2. idüp ve bir pâresinün kabuğı tarafından üç dâne alıkoyup 3. ve içine bir mıkdar zeyt yağın koyup ve küllüce kömür içine koyup âheste âheste kaynadup tamâm bişürüp 5. ba'de ol-zeyt yağı döye bildüğü kadar ısıcak kulağa 6. tamsurular bî-avni'llâh te'âlâ hâlâş ola 7. **diş ağrısı-çun olan mücerrebât bunlardır** 8. bir âdemün dişleri veyâ boğazı şişse ve yara olsa 9. kara diken tohumı ve selvi kozoğı ve cırâyı sirke ile muhkem 10. kaynadup def'a-be-def'a ağzında duta bî-avni'llâh şifâ 11. bula **veyâhüd** cınârün yaprağını sirke ile bişürüp 12. dahı ol sirkeyi ağızda dutsa def' ola **veyâhüd** 'akır- 13. karhâyı sirke ile maзмаza ide def' ola **veyâhüd** 14. biberi ağızda duta def' ola **veyâhüd** siñirlüce yaprağın 15. dibini bişürüp şuyını maзмаza ide ve maştakî şakızı

6b

1. şabâh bir filcân içüp isti'mâl ola ol-kadar 2. muḳavvîdür ki beyân olunmaz **veyâhüd** semüz hatun dirler bir 3. ot vardur anuñ kökini döğüp şuyını zekere dürtseleler 4. haylî yoğun ve

²⁷ Taranılan kaynaklarda bulunamamıştır.

muḳaddem ola 5. **gıcık için olan mücerrebât bunlardır** 6. aḳ sülümen (dirhem 1) rāstıḳ taşı (dirhem 2) bunları şāde yağıla 7. ḳaynadup bağlaya **veyāḥūd** zāc-ı ḳarn (dirhem 5) şaru kükürd (dirhem 10) 8. bunları dögüp ve iç sāde yağın ḳaynadup ve hılt idüp 9. ve gıcık olan yerlere süreler def̄ ola **veyāḥūd** bir almayı 10. oyasin daḥı bucuḳ aḳçalık cīve ḳoyup ocakda pişüresin 11. ‘azāda olan yerlere süresin def̄ ola 12. **ḥatunların ahvāllerine olan mücerrebât bunlardır** 13. deve incügin yumşak dögüp ḥatun kişiler fercine götüreler 14. eriyle cimā‘ itdükte bī-‘avni’llāḥ ḥamīle ola **veyāḥūd** 15. fıl dışın oḡlan toḡurmaz ‘avrat yedi güne dek günde iki

7a

1. dirhem bal şerbetle içüp eriyle cimā‘ ide ḥamīle ḳala **veyāḥūd** 2. ebe gümecin kökiyle yaprağıyla süd ile bişürüp südsüz ‘avrata 3. içüreler bī-‘avni’llāḥ südi gele **veyāḥūd** oḡlan düşüren 4. ‘avrat bir ölmüş ‘aḳrebi boğazında götüre artuḳ düşürmeye 5. **veyāḥūd** bir ‘avratuñ gögsi aḡrısı elem neşrah leke 6. süresin yazup gögsine bağlayalar def̄ ola **veyāḥūd** 7. ‘avrat toḡurmada ‘usret çekse ādem saçın yakup 8. külini güllāb ile başına uralar bī-‘avni’llāḥ vaḳ‘ ide **veyāḥūd** 9. keşür toḡmın ‘avrat altına tütisi virseler ölmüş oḡlan 10. düşüre **veyāḥūd** ‘avrat südi olmasa kısraḳ südini içe 11. **şoḡulcan için olan mücerrebât bunlardır** 12. şeftālū yapraḡın dögüp göbegine uralar düşürür **veyāḥūd** 13. nār ḳapuḡın dögüp on dirhem mıḳdārı içüreler ve üzerine 14. sıcak şı içe düşürür **veyāḥūd** şeftālū çiçeḡin yapraḡın 15. dögüp şuyın çıkarup aç ḳarına içe düşürür **veyāḥūd**

7b

1. tatar ḳurdına mu‘ālecāt esrārı şuyıyla yoḡurup daḥı 2. göbek üzerine yaḳu ideler ammā şı ılıcaḳ ola nāfi‘dür 3. **firenk zahmeti için olan mücerrebât bunlardır** 4. bir kimsenüñ zekerinde firenk zahmeti bolursa sinirlü yapraḡı 5. üzerine ḳoyasin muḥkem işledüp anı çıkarup birin daḥı 6. ḳoyasin bu minvāl üzere idesin hem işletdüre ve hem oñulda 7. **veyāḥūd** bir kimsenüñ zekerinde yara olsa bir aḳçelık iki 8. ḳardaş ḳanın alup muḥkem döge ince dülbendden geçürüp 9. bir mıḳdār şāb-ı yemenī alup muḥkem dögüp dülbendden geçürüp 10. ve yara üzerine eke ve yara muḥkem ışıcaḳ şuyıla yuya 11. şifā bula **veyāḥūd** bir kimesnenüñ ḳaşı ve kirpigi dökülse 12. yüz dirhem ḥınnāyı ısladup ayaza ḳoya üç günde içe 13. bu rıtıl bir vaḳıyye olıncaya-dek ḥalāş ola **veyāḥūd** 14. firenk zahmetine ve tuzlı balḡama kelbin beyāz necāsetinden 15. alup ve muḥkem dögüp ince dülbendden geçürüp ve tuzlı

8a

1. balḡam olan yerleri ḳanadup ve üzerine ekeler üç dörd 2. def̄ aya ḥalāş ola 3. mu‘āleceyi ma‘ide için olan eşyā bunlardır 4. böğürtlen yapraḡın dögüp za‘īf ma‘deye uralar şifā 5. bula **veyāḥūd** kereviz (dirhem 10) toḡm-ı havuḳ (10) toḡm-ı çörek (dirhem 10) toḡm-ı çörek (dirhem 10) toḡm-ı toraḳ (dirhem 10) 6. maştakī (dirhem 1) ‘ūd-ı ḥāme (dirhem 1) mecmū‘ın dögüp üç aḡrı bal 7. ile ma‘cün idüp ḥācet vaḳtında iki mışḳāl mıḳdārı 8. isti‘māl ide biri ma‘deyi ḳavī ider ve balḡamı keser ve aḡız 9. ḳoḳusun giderür ve aḡzından gelen şuyı keser ve şovuklığı 10. zā‘il ider ve ḳasuḡı issi ḳılır ve ḳavukdan taşı giderür 11. ve ta‘āmı ḥazm itdürür ve bevāşıl yelleri ve muḥālif yelleri 12. giderür her kim yılda üç gün bu ma‘cündan yese her kez 13. ṭabibe ihtiyāc olmaya **veyāḥūd** bir pāre kereviz toḡumı 14. ve bir dirhem ‘ūd aḡacı ve bir dirhem maştakī ve üç dirhem nebāt 15. şekerıyla ma‘cün idüp günde üç dirhem yiyeler ma‘deye ḳuvvet

8b

1. virür ve balḡam ve aḡız ḳoḳusun giderür ve aḡzından gelen şuyı 2. ve şı yolından olan ḳayrı giderür ve muḥālif yelleri def̄ 3. ider ve şehveti arturur şerbet-i peyḡamber ‘as. 4. sināmeki (dirhem 20) zencebīl (dirhem 10) anīson (dirhem 10) çörek otı (dirhem 100) bādem dāne (dirhem 10) 5. bunları dögüp ammā sināmekiyi çöpinden ayırup ma‘cün 6. idüp birer mışḳāl isti‘māl ideler ma‘deyi şafrādan ve 7. balḡamdan ve sevdādan pāk ider ve ishāle daḥı nāfi‘dür 8. **burun ḳanına ve iç ḳanına olan mücerrebât bunlardır** 9. burun ḳanına tizcek dutmayalar ḳatı za‘īf olursa 10. örümcek avın burun deligine daḳalar durmaz ise 11. birez örümcek avın ve birez degirmen tozin mürekkeb ile 12. ḳarışdurup burnı içine ḳoyalar def̄ ola **veyāḥūd** 13. āfyūn yapışduralar **veyāḥūd** bir mazūyı yumşak dögüp 14. bir masūra ile burnına üfüreler **veyāḥūd** bir dirhem zamḳ-ı 15. ‘arabī dögüp penbenden fetīl idüp sirkeye bulayup

9a

1. andan zamka bulayup burnı içine şokalar **veyāḥūd** 2. burnı içinde baş olsa bir fetil idüp toza bulayup 3. burnına şokalar eger za'if olursa yağı alınmaduk ayran 4. içürelər kuvveti gerü gele bir kimsenün içinden kan 5. gitse ya'ni māyesi olsa iki akçelik bir pāk 6. çanağ içine şokuyup ve iki alma mıkdarı şöyinniş 7. kireç kıya bir gün bir gece dura şabāḥ aç karnına üzerine 8. gelen şudan üç kaşık içe böyle kırk güne dek ide 9. ne-kadar yaramaz kan varsa süre gide bi-'avni'llāh def' ola 10. **veyāḥūd** bir kimse keçi südin bal ile yese içinden gelen 11. kanı kat' ider **veyāḥūd** bir kimse mārūl şıķup 12. şuyın içe içerden gelen kanı ve 'illeti giderür **veyāḥūd** 13. burnının kanı durmasa bir siyāḥ at kazuğı yerden 14. çıkarup ve yerine damladup kazuğı gine yerine 15. kaķalar dura **veyāḥūd** burnının kanı durmasa bunu

9b

1. kan ile yazup yapışduralar Mekketü vaşatu't-dünyā ellezinā v'allāhu 2. ra'ufu-n bi'l-ibād ²⁸**veyāḥūd** şovuk şuyı bir legene koyup 3. üzerine oturup taşaklarını ılıcağ şuya daldura 4. **gögüs ağrısına olan mücerrebāt bunlardır** 5. mersin şerbetin içe bi-'avni'llāh def' ola **veyāḥūd** acı 6. bādem yağın süreler şifā bula **veyāḥūd** fıstık yağın 7. süreler şifā bula **veyāḥūd** egir yiye şifā bula **veyāḥūd** 8. ruzz-i hebā ve zencebıl yiye şifā bula 9. **öksürük için olan mücerrebāt bunlardır** 10. keçi boynuzın ve firenk biberin kaynadup şuyın içe 11. ve mersin şuyın içe şifā bula **veyāḥūd** bişmiş şoğanı 12. nişeste ile yiye on yıllık öksürüğü def' ider ve āvāzı 13. açar **veyāḥūd** veremli öksürük için encir ve miyān balı 14. ve ikide ve siyāḥ erük kurusu ve keçi boynuzı bunları 15. bir mıkdar cem' idüp bir tencirede kaynadup şerbetin

10a

1. alup ve şerbetin bir dögülmedük çölmekde kaynadup ammā bir mıkdar 2. bal daḥı katup ve muḥkem kaynadup ve aḥşām ve şabāḥ aç 3. karnına birer fincān mıkdarı içe birkaç gün ḥalāş ola 4. ammā ekşiden ve şovuk şudan perhiz ide ve balğam def' i 5. için elli dirhem āfyūn ve beş dirhem zencebıl bunları dögüp 6. yigirmi dirhem balı kaynadup ve kıvāma getirüp ve ol eczālar 7. ile ma'cūn idüp aḥşām ve şabāḥ ceviz mıkdarı 8. ekl olına birkaç güne dek şifā bula **veyāḥūd** bir ādem 9. öksürükden batık nefes ola zünā (?) otunu yaprağın 10. karir ²⁹ ḥunnāb ile bir çölmege koyup ve iki çölmek şuyı 11. şavulınca kaynadup üçüncü şuyı nısfına vardukda 12. indürüp şabāḥ ve aḥşām bir fincān içe şifā bula 13. **veyāḥūd** keçi boynuzı yüz dirhem ve yüz dirhem ḥunnāb ve yüz 14. dirhem encir ve yüz dirhem anisōn ve yüz 15. dirhem ve yüz dirhem anisōn yüz dirhem meyān balı bu eczāları

10b

1. bir kullanılmamış toprak tencereye toptolu şokup ve içine 2. bunları daḥı koyup üç bölükde bir bölüğü kalınca ba'de ol 3. şuyı süzüp iki-yüz dirhem bal ile tekrār bir sehil daḥı 4. kaynadup yatduğı vaqtın ve kalkduğı vaqtın bir fincān 5. içüp şifā bula mu'ālecāt-ı ısıtma üç dāne 6. şoğulcanı tutup ve bir kabda muḥkem ezüp ve şokup 7. dutduğı maḥalde def' ola **veyāḥūd** kerevis toḥmın 8. kaynadup şuyın şaf idüp üç dört yıllık 9. ısıtmaya nāfi' dūr ve iç ağrısın ve kulunç yelin daḥı giderür 10. **veyāḥūd** gece ile şakşagan ötdükde bi'smi'llāh ısıtmayı bağladum 11. deyüp üç kerre uçkurını düğüm idüp bağlaya def' ola 12. bir ādemün taşagı şiş olsa benefşe yaprağını sükker 13. ile ḥavānda muḥkem dögüp ḥall ide ve taşagına tılā idüp 14. bağlaya def' ola bir ādemün şarılığ olsa kelbün beyāz 15. necāsetini kurudup ve iki def' a dülbennden geçürüp

11a

1. ve bir mıkdar şeker koyup ve bir kıyye kaşıkla boğazında olan 2. düğüme bir kaşık kıya bir iki def' a üzerine şu **veyāḥūd** 3. şerbet içüp ve başından daḥı ḥacāmat ideler şifā bula.

Sonuç

²⁸ "... v'allāhu ra'ufu-n bi'l-ibād." Bakara suresi, 2: 207 (2009, s. 31).

²⁹ karir kelimesinin "taze" anlamını verdiği düşünülebilir.

1697’de yazılan *Risâle-i Devâ’ ve Mu‘âlecât*, Osmanlı dönemi kadim tıbbını temsil eden eserlerden biri olarak değerlendirilebilir. 17. yüzyıl, Osmanlı tıbbında Batı dünyasındaki gelişmeleri izlemek için birtakım önlemler alınmaya başlandığı bir yüzyıldır. 17. yüzyılda, Tıbb-ı Cedid adı verilen yeni tıp akımının etkileri görülmekle birlikte kadim tıbbın da devam ettiği görülmektedir.

10 yapraktan oluşan bu kısa tıp metninde, bütün hastalıklara deva olduğu belirtilen turp bitkisinin özellikleri, cilt hastalıkları ve çeşitli organlarda görülen hastalıkların tedavi önerileri konu edinilmiştir. Eserde geçen hastalıkların tedavi yöntemleri verilirken genellikle “*mücerrebât beyanındadır*” ifadeleri kullanılmıştır. Halkın anlayabileceği bir dille yazılmış olan bu metinde *kaçan*, *kağ-*, *şavul-* gibi bazı arkaik kelimeler geçmektedir. Metindeki “batuğ” kelimesi ise Azerbaycan Türkçesinde “batıg” biçimiyle görülmektedir.

Risâle-i Devâ’ ve Mu‘âlecât adlı tıp metninin söz varlığı üzerine yapılan tasnifte anlamı ve kökeni bulunamayan kelimeler göz önünde bulundurularak ulaşılan sayısal veriler kısaca şöyle verilebilir:

Hayvan Adları: Türkçe %77, Farsça %7, Arapça %17.

Bitki adları: Türkçe %49, Farsça %26, Arapça %24, Grekçe %8.

Yiyecek ve içecek adları: Türkçe %35, Farsça %35, Arapça %29.

Mineral ve maddeler: Türkçe %34, Farsça %31, Arapça %31, Grekçe %4.

Metinden elde edilen bu veriler metinde özellikle hayvan adlarının Türkçe kelimelerle karşılandığını göstermektedir. Türkçe bitki adlarının sayısı Arapça ve Farsça bitkilerin sayısal toplamına neredeyse yakındır. Bu veriler ışığında metindeki Türkçe kelimelerin yabancı kelimelere oranı %48’dir.

Risâle-i Devâ’ ve Mu‘âlecât adlı tıp metninin Türkçe tıp metinleriyle ilgili çalışmalara katkı sağlayabileceği beklenmektedir. 17. yüzyılda yazılmış olan bu eser, Türk dili tarihi çalışmaları açısından da değerlendirilebilir.

Kısaltmalar

Ar. Arapça

Far. Farsça

Gr. Grekçe

T. Türkçe

TS. Tarama Sözlüğü

Kaynakça

- Alkayış, F. (2007). *Türkiye Türkçesinde bitki adları*. [Yüksek Lisans Tezi]. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, I. Cilt. İstanbul*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Arıcı, M. & Aksoy, E. (2023). Tıbb-ı cedîd ne kadar yenidir? Osmanlı tıbbında yenilik tartışmaları ve yeninin mahiyeti (1650-1750). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24(2).
- Aydın, E. (2006). *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. İstanbul: Güneş Kitabevi.

- Aytaç, A. (2019). Kitâb-ı Ma'cûn adlı tıp metninde geçen botanik ve tıp terimleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(4), 303-322.
- Aytaç, A. (2022). Manzum bir tıp metni örneğinde tıp ve halk hekimliği unsurlarının incelenmesi. *Milli Folklor*, 17(135), 46-61.
- Bahşayış Bin Çalıça Bahşayış Lügati (2017). F. Turan (Haz.) Ankara: TDK Yayınları.
- Bayat, A. H. (1992). Anadolu tıbbi folklorunda göz hastalıkları. IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri içinde (C, 4, s. 43-57).
- Bayat, A. H. & Okumuş N. (2004). *Mürşid Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânî [göz hastalıkları] inceleme-metin-dizin-sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bayat, A. H. (2010). *Tıp tarihi*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Baytop, T. (2007). *Türkçe bitki adları sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, H. A. (2020). *Eski Anadolu Türkçesi eczacılık ve tıp terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Dağlı, Y. (2014). *Historical Dictionary of Ottoman Turkish terms for gardens and gardening*. Harvard Press.
- Demirhan Erdemir, A. (1994). *Tıp tarihi ve deontoloji dersleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Yayınları.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dinçer Bahadır, Ş. (2016). 18. yüzyıla ait bir tıp metninde terminoloji. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 37-49.
- Doğan, A. T. (2015). Kitâb-ı tıbb-ı hikmet'te geçen yabancı tıp terimlerine Türkçe karşılıklar. *Turkish Studies*, 10(8), 903-918.
- Doğan, Ş. (2012). *Ebulfeyz Mustafa Efendi, risâle-i feyziyye fî lügati'l-müfredâtı't-tıbbiye*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Efe, K. (2018). Tarihî Türk lehçelerinde alıntı bitki isimleri. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7(17), 81-106.
- Gülensoy T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi. (1978). *Yabani bitkiler sözlüğü*, C. I. H. Tuncer (Çev.), İstanbul: Atak Matbaası.
- Kâhya, E. (1987). Onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda genel çizgileriyle Osmanlılarda bilim. *Erdem*, 3(8), 491-517.
- Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Koç Aydın, A. (2016). Osmanlıda simyadan kimyaya geçiş süreci. *Dört Öge*, (9), 105-114.
- Kur'an-ı Kerim Meali* (2009). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Önler, Z. (1990). *Celâleddin (Hızır Paşa) müntehab-ı şifâ I. Giriş-metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (1999). *Celâleddin Hızır (Hacı Paşa) müntahab-ı şifâ II sözlük*. İstanbul: Simurg Yay.
- Önler Z. (2019). *Tarihsel tıp metinleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2014). *İlaç ve bitki adları sözlüğü*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

- Risâle-i Devâ' ve Mu'âlecât*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu koleksiyon numarası: 05564, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Şemsettin, S. (2010). *Kâmûs-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi. (1999). *Lehçetü'l-lügat*. A. Kırkılıç (Haz.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuzlacı, Ertan. (2006). A dictionary of Turkish plants Türkiye bitkileri sözlüğü Türkçe / Latince-Latince / Türkçe bitki adlarının özel açıklamaları. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarama Sözlüğü-V* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uludağ, O. Ş. (2010). *Osmanlılar Devrinde Türk hekimliği*. E. Kâhya (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünver, S. (1983). *Tıp tarihi yıllığı II*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Üşenmez E. (2014). *Eski Anadolu Türkçesinde arkaik (eski) öğeler*. İstanbul: Akademik Kitaplar.